

Kovács Krisztián:¹

A mittenwaldi oltárképtől a Máté-passióig

Teológiai implikációk Paul Gerhardt Ó, Krisztusfő, te zúzott énekében

From the Altar-piece from Mittenwalde to the Matthew-Passion:

Theological implication in Paul Gerhardt's hymn „O, Sacred Head, Now Wounded”.

Paul Gerhardt (1607–1676) Lutheran pastor, theologian and hymnwriter is, without doubt, one of our most popular and well-known hymnwriters of all time, whose works remained an important part of the Protestant hymns. Gerhardt's lyrics are not only valuable for the Protestant church music and singing, because he was an excellent poet of his time, but also because every song of his has a mark of the theologian-pastor's theological confidence. Life, death, the contemplation of the sufferings of Jesus Christ, the theme of the confession of divine providence – the spiritual depth is present in every topic, along with the deliberate and conscious theological conception. Furthermore, he paired them with his personal experiences, sufferings, and his persistent belief in spite of all these.

His Passion hymn starting with the „O, Sacred Head, Now Wounded” – „O Haupt voll Blut und Wunden” line certainly occupies an exceptional place, being one of the most frequently used good Friday's hymns of ours. It has a baroque poet's emotionality in it that gains from the orthodox Lutheran liturgy and his personal experiences.

Keywords: Paul Gerhardt, Passion, Theologia crucis, mysticism, protestant hymns

Paul Gerhardt (1607–1676) lutheránus lelkipásztor, teológus és énekszövegköltő minden bizonnyal az egyik legnépszerűbb és legismertebb énekszerzőink közé tartozik, énekei a protestáns énekincstár elválaszthatatlan részét képezik. Gerhardt énekszövegei nem csupán azért rendkívül értékesek a protestáns egyházzene és a gyülekezeti éneklés számára, mert kiváló költője volt korának, hanem azért is, mert minden egyes költeménye magán viseli a teológus-lelkipásztor teológiai meggyőződését. Legyen akár élet-halál, Krisztus szenvedésének szemlélése, az isteni gondviselés megvallása énekeinek a témája,

¹ Egyetemi adjunktus, Debreceni Református Hittudományi Egyetem. kovacs.krisztian@drhe.hu.

mindegyikből a spirituális elmélyülés mellett, átgondolt és tudatos teológiai koncepció hallható, olvasható ki. Ráadásul mindehhez a személyes élettapasztalat, megélt szenvedés és a mindezek ellenére mégis kitartó hit bensőséges megvallása párosul.

Minden bizonnyal énekei közül kivételes helyet foglal el az *Ó, Krisztusfő, te zúzott* – *O Haupt voll Blut und Wunden* kezdetű passióéneke, amely az egyik legtöbbet énekelt nagypénteki énekünk. De mennyi mindent is hordoz magában ez az ének? Csupán egy barokk költő és a reformáció második-harmadik generációjában élt teológus alkotásaként tekinthetünk rá, vagy esetleg mélyebb értelmet is rejt Krisztus szenvedésének a megéneklése? Minden bizonnyal több pontról is lehet közelíteni felé, amint erre jelen tanulmány kísérletet tesz, amikor a dallam és szöveg keletkezésének rövid ismertetésén túl, teológia- és kegyességtörténetileg, majd a szenvedés és kereszt teológiai értelmezésének fényében vizsgálja Paul Gerhardt énekét.²

A dallam és szöveg rövid története

Az *Ó, Krisztusfő, te zúzott* korál talán *pars pro toto*ként is állhat arra nézve, hogy miként vált egy eredetileg világi dallam, többszörös vallásos újraszövegezés után igazi egyházi énekké. A dallam Hans Leo Haßler német zeneszerzőtől (1564–1612) származik, s eredetileg az 1601-ben megjelent *Lustgarten neue deutscher Gesäng* (Újabb német dalok vidám kertje) című gyűjteményében szerepelt, többek között reneszánsz táncok (balettek, intradák, galliardok) között. A dallam eredeti szövege egy eddig ismeretlen költőtől származó szerelmes költemény volt (*Mein G'müt ist verwirret, das macht ein Jungfrau zart – Kedélyem felkavarta egy szende szüzi lány*³). A szerelmes ének éppúgy kifejezi a szerelmi évődés feletti lamentációt, a csalódást és a szerelmi bánat miatt érzett kint, mint a kedves-

² Különösen lényeges a protestáns énekköltészet elemzése teológiai szempontból, amely így megóv a pusztán liturgiai és zenei megközelítés egyoldalú olvasatától, és az egyházzenei kérdést egy tágabb, s egyben mélyebb teológiai összefüggésbe ágyazza. Lásd ehhez még: Andreas MARTI: *Was klingt reformiert? Arbeiten zu Liturgik und Musik*. Theologischer Verlag, Zürich, 2014; Wolfgang W. MÜLLER (Hg.): *Musikalische und theologische Ethüden. Zum Verhältnis von Musik und Theologie*. Theologischer Verlag, Zürich, 2012; *Das Kirchenlied zwischen Sprache, Musik und Religion*. In: Berliner Theologische Zeitschrift, 28. Jahrgang (2011/2), Heft 2; de már Albert Schweitzer mérvadó Bach-monográfiájában megfigyelhető az a tendencia, amely teológiailag értelmezi a szöveget és a zenét (Albert Schweitzer: *Johann Sebastian Bach*. VEB Breitkopf & Härtel Musikverlag, Leipzig, 1977).

³ CSOMASZ TÓTH Kálmán fordítási javaslata, in: *Uő: Dicsérjétek az Urat!, Tudnivalók énekeinkről*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1971. 184.

nek mondott szűzzel való együttlét boldog reménységének paradicsomi örömét is; szerelem és szomorúság tehát egyaránt témája a világi dalnak, éppen úgy, mint később Gerhardt nál: szomorúság Jézus halála felett és végtelen szeretet Jézus iránt.⁴ Nem sokkal később a dallam már vallásos szöveggel jelenik a Görlitzben 1613-ban kiadott *Harmonia sacrae* gyűjteményben Christoph Knoll (1563–1650) szövegével (*Herzlich tut mich verlangen nach einem selgen End – Szívem szerint kívánom utolsó órámat*, RÉ 401⁵). Az új szöveg a halál iránti vágyakozást fogalmazza meg affektusában éppen úgy, mint az eredeti szerelmes dal rezignált csalódását. Az, hogy egy világi dallam eredeti szövegének sajátos affektusa tovább él az eredeti dallamra írt vallásos költeményben, nem volt ritka a korban. Jól mutatja ezt Heinrich Isaac (1450k.–1517): *Innsbruck ich muss dich lassen* (Innsbruck, el kell hagyjalak) kezdetű világi dala és költeménye, amely szintén Paul Gerhardt tollából, *O Welt, ich muss dich lassen* (Már nyugosznak a völgyek, RÉ 503) szöveggel került az énekeskönyvekbe, s ugyancsak magában rejtje a rezignált búcsút az első költeményben a szeretett várostól, a másodikban magától az élettől.⁶ Paul Gerhardt passióénekének a szövege 1667-ben jelent meg a *Geistliche Andachten. Samt den übrigen Liedern und lateinischen Gedichten* gyűjteményben, dallammal együtt pedig Johann Crüger 1656-ben *Praxis Pietatis Melica* című énekeskönyvének negyedik kiadásában.⁷

Gerhardtnak volt azonban egy latin szövegforrása is, amely alapján megírja passióénekét. A korábban Clairvaux-i Bernátnak tulajdonított, de később a brabanti ciszterci szerzeteshez, Löweni Arnulffhoz (1200–1250) kötött himnuszszorozat *Salve mundi Salutare*, amely 7 költeményben éneklie meg Krisztus szenvedését úgy, hogy Jézus megsebzett tagjaihoz ír egy-egy himnuszt. A *Rhythmica oratio* Krisztus lábaihoz, térdeihez, kezeihez, oldalához,

⁴ Andreas MARTI: O Haupt voll Blut und Wunden. *Ein Lied der Kernliederliste und das Problem der Passionlieder*. In: Musik & Gottesdienst. 68. évf. 2014. 2. szám. 62–67, itt: 62.

⁵ RÉ = Énekeskönyv magyar reformátusok használatára, Budapest, 1948.

⁶ Az ének magyar fordítása (RÉ 503) nem egészen adja vissza Paul Gerhardt eredeti intencióját, mely szerint költeménye az elmúlás és a halál tematikáját járná körül. Az eredeti német szövegből ez egyértelműen kiderül, míg a magyar fordítás sokkal inkább esti énekként értelmezi. Nyers fordításban így hangzik az eredeti versszak: „Ó, világ el kell hagyjalak, hogy Atyám országa felé vegyem utamat. Le akarom tenni lelkemet, testemet, életemet Isten kegyelmes kezébe.”

⁷ Ansgar FRANZ: O Haupt voll Blut und Wunden. In: Hansjakob BECKER – Ansgar FRANZ – Jürgen HENKYS – Hermann KURZKE – Christa REICH – Alex STOCK (szerk.): *Geistliches Wunderhorn. Große deutsche Kirchenlieder*. C. H. Beck, München, 2001. 275–290, itt: 276. Johann Crüger (1598–1662) a reformáció korát követő kor legjelentősebb dallamszerzője volt. A teológiai tanulmányokat is folytatott, berlini Nikoliakirche kántorának egyik legjelentősebb munkája a 18. század közepéig több ízben kiadott és kiadásonként bővített *Praxis Pietatis Melica*. (Christian BRUNNERS: *Crüger, Johann* (szócikk). In: *Theologische Realenzyklopädie* 8. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1981. 241–242.

mellkasához, szívéhez és arcához tartalmaz személyes hangvételi költeményeket. A himnuszciklus már a maga korában is rendkívül népszerű volt, s az elsődleges vélt szerzője a lutheri reformáció második generációja számára is izgalmas kegyességtörténeti személyiségnek tűnt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy Halléban 1609-ben megjelent egy kötet *Oratorium B. Berhardi Abbatis Clarevallensis* címmel, amely az imádkozást segítő útmutatásokon túl többek között tartalmazta a Pszeudo-Bernáti *Rhythmica Oratió*t is, s elképzelhető, hogy Gerhardt már iskolavárosában, Grimmában megismerkedett a szöveggel. Tény azonban, hogy akkorra már egészen könnyen hozzáférhető volt a lutheránus teológusok számára.⁸

Paul Gerhardt eredetileg az összes költeményt utána költötte – természetesen németül – azonban csak az *An das leydende Angesicht Jesu Christ* (Jézus Krisztus szenvedő arcához) – vált igazán ismertté, amely az *Ad facem* (Az arcához) írt *Salve caput cruentatum* himnusz utánköltése. A német nyelvű eredeti Gerhardt költemény 10 versszakból áll,⁹ de sajnos csak hét vers fordítása került a magyarországi Református Énekeskönyvbe (RÉ), a magyarországi evangélikus énekeskönyvbe is csupán négy, s a német felekezetek énekeskönyvei sem mind tartalmazzák az eredeti tízversszakos éneket. Maga az eredeti Arnulf költemény az észak-német zeneszerző, Dietrich Buxtehude (1637–1707) megzenésítésében, hét részből álló kantátaciklusa, a *Membra Jesu Nostri* (A mi Urunk Jézusunk tagjai) által vált ismertté a zenetörténetben, melyet manapság egyre többet hallani hangversenyeken vagy felvételeken.

A Crüger által korállá formált világi dallam megőrizte azt a kettősséget, melyre egyrészt Knoll halottas énekét, másrészt Gerhardt passióénekét is *ad notam* rá lehet énekelni, s mindkét szöveg szoros összefüggésben maradt igen sokáig a dallammal. A korál „teherhordó képességét” támasztja alá az is, hogy a már megnevezett két énekszövegen túl, számos más egyházi ének is erre a dallamra íródott, többek között – szintén Gerhardt tollából – a Krisztus visszajövetelét tematizáló *Wie soll ich dich empfangen* (Hogyan fogadjalak téged ének, vagy a *Befiehl du deine Wege* (Hagyjad az Ūristenre te minden útadat – RÉ 265). Ez utóbbi, jóllehet másik dallammal szerepel az énekeskönyvünkben, még Johann Sebastian Bach (1685–1750) *Máté-passió*jában is a Haßler dallamra éneklük. Az, hogy a dallamot nem sajátította ki magának Gerhardt éneke, leginkább abban mérhető le, hogy a barokk korig (s nem ritkán egészen a kortárs kompozíciókig) az orgonairodalomban a koráléleljátékok nagy része a *Herzlich tut mich verlangen* címet viselik. Haßler dallama és Gerhardt szövege ugyanakkor a protestáns passiók kedvelt koráljává lett. Bach *Máté-passió*jában eleve öt alkalommal szólal meg egy-egy versszaka, s a dallam még egyszer a *Befiehl du deine Wege* szöveggel. Minden bizonnyal Bach korára már a legnépszerűbb protestáns gyülekezeti énekké

⁸ Ansgar FRANZ: *O Haupt voll...* 279.

⁹ Lásd többek között: Ansgar FRANZ: *O Haupt voll...* 280–281.

lett, amelynek dallamával zárul – többek közt – Bach *Karácsonyi oratóriuma* is.¹⁰ Hogy az akkori gyülekezet mennyire látott esetleg összefüggést a halálra vágyakozó ember, a Krisztus halála feletti elmélkedés és Krisztus eszkatológikus győzelme között, kérdéses és kétséges, azonban mégis szép példája annak, hogy egyetlen dallam mentén milyen jól fel lehet vázolni a keresztyén ember megváltásának dogmatikai súlypontjait.

Teológia- és kegyességtörténeti megközelítés

Teológiatörténetileg nézve Krisztus szenvedése egyfajta kontextuális és spirituális krisztológiaként is értelmezhető, amely magán viseli az adott kor társadalmi jelenségeit, s nyilvánvalóan koherenciát mutat az ekkleziológiával is. Miközben Krisztus szenvedéstörténetének objektív beszámolója és teológiai reflexiója igen nagy hangsúlyt kap az evangéliumokban, és nyilvánvalóan az Újszövetség többi könyvében is, aközben csak lassan bontakozik ki a passió tematizálása és képzőművészeti megjelenítése a keresztyén szakrális művészet első évszázadaiban. Szinte egészen a 12. századig a Krisztus mint pantokrátor, a mindenség uraként jelenik meg az ábrázolásokban, s keresztye a győzelem és megdicsőülés jelképe (pl. a ravennai székesegyház híres mozaikjai az 5. és 6. századból). Ez persze nem jelenti automatikusan azt, hogy a szenvedő Krisztusról hallgatott volna a teológia és a liturgia. A korai passiójátékokat nézve elmondható, hogy ha nem is vált a teológiai gondolkodás és liturgikus művészet központi elemévé Krisztus szenvedésének a megjelenítése és értelmezése, mégis helyet kapott az egyházi gyakorlatban. Többek között már a 4. században tartottak nagyhaten Jeruzsálemben élő passiójátékot, ahol a hívő ember az eredeti vagy annak vélt helyszíneken mélyülhetett el spirituálisan Jézus szenvedésében.¹¹ Az 5. századtól jelenik meg az evangéliumok recitatív felolvasása a nagyheti liturgiában, de majd csak a 9. században jelennek meg olyan utasítások, ún. *litterae significativae* az evangéliumokat tartalmazó könyvek szenvedéstörténeteiben, melyek egyfajta előadói instrukcióként értelmezhetők, és a dramatizálás felé mutatnak.¹²

¹⁰ Christian Friedrich Heinrici, vagy művésznevén Picander (1700–1764) szövege szabad fordításban így hangzik: „Most bosszút álltál ellenségeid seregén, mert Krisztus megtörte őket, kik ellenedre voltak. Halál, Sátán, Bűn és Pokol: mindenesztül elvesztik erejüket; Isten mellett a helye az emberi nemnek!”

¹¹ Egy korabeli zarándok így írja le nagyheti jeruzsálemi élményeit: „Amikor pedig megérkeztek a Getszemániba, először egy megfelelő könyörgést végeznek, majd egy himnuszot mondanak, aztán felolvassák az evangéliumnak azt a részletét, ahol elfogják az Urat. Amikor ezt a részletet olvassák, olyan az egész nép sóhajtozása és siránkozása könnyekkel, hogy talán egészen a városig hallatszik az egész nép sírása.” (In: Egeria útinaplója. Szentföldi zarándoklat a IV. századból. [Ókeresztyén örökségünk 14.] Jel Kiadó, Budapest, 2009. 126–127.)

¹² Kurt von FISCHER: *Die Passion. Musik zwischen Kunst und Kirche*. Kassel–Basel–London–New York–Prag, Bärenreiter, Stuttgart–Weimar, Metzler, 1997. 16.

Visszalépve az időben, mindenképpen fordulópontot jelent a korai századok passiókegyessége számára Augustinus értelmezése, melyben már nem csupán a Krisztus szenvedésére való emlékezés kap hangsúlyt, hanem az egy olyan teológiai faktummá válik, amely összekapcsolódik a Krisztus általi mindenki számára érvényes bűnbocsánattal.¹³ Szépen példázza ezt az egyházatya egyik nagypénteki homíliája: „Ünnepélyesen felolvassuk annak a szenvedéstörténetét, akinek vére eltörölte vétkeinket, amit méltósággal megülünk, hogy az évenkénti áhitat emlékezetünket mind örvendetesebben felfrissítse, és a népek buzgó igyekezete még dicsőségesebben világosítsa meg hitünket.”¹⁴

Igazán jelentős áttörés évszázadokkal később, a 12. században következik be, amikor Krisztus megfeszítésének, szenvedésének dogmájából ismét személyes átélés lesz. A második keresztes hadjárat (1147–1149), melyet maga Clairvaux-i Bernát is propagált, kudarccal és katasztrófával végződött a keresztyén nyugalat számára, s ez nagymértékben generálta a Krisztus-kép változását; így a pantokrátor Krisztus helyét átvette a fájdalmak férfijaként aposztrófált Jézus, s ekkleziológiára nézve a győzedelmes egyház helyett (*ecclesia triumphans*) a szenvedő egyház (*ecclesia passiva*) került előtérbe. Kimagasló spirituális, s azon belül is misztikus egyénisége ennek a kornak tehát Clairvaux-i Bernát (1090–1153), akinek kegyességtörténeti jelentőségét Reiner Strunk a következőképpen foglalja össze:

„[Clairvaux-i Bernát] nevével kapcsolatban Jézus-misztikáról, Krisztus-misztikáról, bernáti misztikáról beszélnek. Itt az tárul fel, amit Bernát döntően megkísérelt: tudniillik a kegyesség ama két útja egyesítését, amelyek eredetileg nem tudtak egymással mit kezdeni. Az egyik a misztikus út, vagy az, hogy a transzcendenciát bensőségesség által megtaláljuk, a platóni vagy újplatóni vagy gnosztikus mód ahhoz, hogy a világ látszatát átlépjük és az örök fény világába lépjünk. a másik azonban a Krisztus követésének az útja, amely út vezet a földi szenvedés és az emberi fájdalom megtapasztalásának a mélységébe. hogy ez a misztikus út a magasba és ez a követés útja a mélybe nem két külön út, hanem egy, ez Bernát kegyességtörténeti felfedezése.”¹⁵

Nem véletlen tehát, hogy Bernátnak tulajdonították a *Salve mundi Salutare* kezdetű himnuszorosozatot, hiszen jól illeszkedik ahhoz a személyesen átélt vagy átélni akart szenvedésszemlélethez, affektív Krisztus-kegyességhez, passiómisztikához, amelyet a clairvaux-i szerzetes képviselt. Bernát számára a legfontosabb: megismerni Jézust, a Megfeszítettet.

¹³ Kurt von FISCHER: *Die Passion*. 14.

¹⁴ SZENT Ágoston: *Beszéd nagypénteken, az Úr szenvedéséről*. In: *Az egyházatyák beszédei Krisztus-ünnepekre II., Húsvéti ünnepkör. [Ókeresztyén örökségünk 2.]* Jel Kiadó, Budapest, 2002. 158–165, itt: 158.

¹⁵ Reiner STRUNK: *Krisztus követése. Emlékeztetés egy evangéliumi kihívásra*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990. 108.

S a Kereszt misztériumával, pontosabban az önmagát az ember iránt való szeretetből feláldozó, a kereszthalált is vállaló Jézus Krisztussal való legteljesebb azonosulás, eggyé válás.¹⁶ A kor nem csupán a kegyességi irodalomban vagy a spiritualitás gyakorlatában jelenthet mérföldkövet Krisztus szenvedésének a kifejezésében, hanem a liturgiai megjelenítésben és képzőművészeti alkotásokban is. Ekkortól lesz egyre gyakoribb a kereszt (feszület) az oltáron, többszereplőssé, azaz dramatizálttá válnak az énekelt passiók, és olyan himnuszok születnek, mint a *Stabat Mater dolorosa* Jacopo da Todi (1230–1306) tollából, amelyek ismételten Krisztus szenvedésénél való személyes jelenléte kívánták elmélyíteni. Az 1300-as években ez a tendencia folytatódik tovább, amelynek egyik emblematisztikus irodalmi és kegyességtörténeti példája az eredetileg Bonaventurának (1221–1274) tulajdonított, de valójában egy toszkán ferences szerzetes munkája valószínűleg az 1336 utáni évekből, a *Meditationes vitae Christi* (*Elmélkedések Krisztus életéről*), ami Krisztus életének, szenvedésének és feltámadásának affektív átélését írja le.¹⁷ Népszerűségét mi sem bizonyította jobban, mint hogy a legtöbb európai nyelvre lefordították.¹⁸ Az, hogy ebben az esetben is téves az elsődleges szerzőség kérdése, nem véletlen, hiszen maga a szintén ferences szerzetes Bonaventura is jelentős mértékben hozzájárult a Krisztus- és szenvedésmisztika teológiai megalapozásához; számára (is) a felemelkedés útja Krisztus követésében realizálódik.¹⁹

Újabb korszakként lehet tekinteni a passió kegyességtörténet szempontjából a kései 14., majd a 15. századra, amikor is Krisztus szenvedésével egyre nagyobb nyomatékossgal foglalkoztak. A nehéz szociális körülmények és a kedvezőtlen politikai klíma egyaránt indítékul szolgált arra nézve, hogy Krisztus szenvedésére a válasz a személyes *imitatio* (követés) és *identificatio* (azonosulás) legyen a pusztá *compassio* (együttérzés) helyett, mind a szerzetesi spiritualításban – lásd Kempis Tamás *Imitatio Christi* (Krisztus követése) című alapvető írását – mind pedig a népi vallásosságban. Ebben a korszakban kezdenek el megjelenni a *via crucis* ábrázolások és kálváriák, amelyek ismét Krisztus szenvedésének az intenzív megjelenítését eredményezik a szakrális térben éppen úgy, mint a szabadban.²⁰ Azonban nem csupán a külső körülmények voltak formálói a spirituális változásoknak, hanem a maga a megjelenő „modern kegyesség”, a *Devotio moderna* is meghatározó erővel alakította a vallásosságot, hitgyakorlatot. Újszerűségét a korban abban lehetett felfedezni, hogy mivel laikusok is részt vettek az irányzat által motivált és létrehívott „Közös élet testvérei” közösségekben, nem csupán vallásos, hanem társadalmi kísérlet

¹⁶ KEREKES Károly: *A misztikus szent Bernát*. In: *Vigilia*, 67. évf., 2002. 7. szám. 482–491. Itt: 490.

¹⁷ Kurt von FISCHER: *Die Passion*. 23–25.

¹⁸ Benedikt K. VOLLMANN: *Meditationes vitae Christi* (szócikk). In: *Lexikon für Theologie und Kirche* 7. Herder, Freiburg–Basel–Wien, 2006. 52.

¹⁹ GÖRFÖL Tibor – KRÁNITZ Mihály: *Teológusok lexikona*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 64.

²⁰ Kurt von FISCHER: *Die Passion*. 26–28.

is volt egyben.²¹ Ennek a modern kegyességnek a képviselője maga Kempis Tamás (1379k–1471) is. A nevéhez fűződő *Imitatio Christi* szintén hihetetlen népszerűségnek örvendett, hiszen több mint száz fordításban jelent meg, s ökumenikus kontextusban is lelkes fogadtatásra talált.

„Ha a mennyben koronát akarsz, a földön alázd meg magad. Ha velem akarsz uralkodni, hordozd velem együtt a keresztet. Mert csak a kereszt szolgálói találják meg a boldogságnak és az igaz világoasságnak útját”

– írja a Krisztus követésében.²² Miközben a római katolikus kegyességgyakorlás és teológia számára mérvadó Kempis írása, addig mégis ellentmondani látszik a protestáns teológia által képviselt egyedüli hit általi megigazulás tanának.²³ Ezen a ponton nem is szükséges az *Imitatio Christi* protestáns teológiai kritikája, azonban mint kegyességi irodalom fontos mérőkövetőnek számít, egyrészt a Krisztus-követés tematizálásban (amely egészen a 20. századig jelentős témája a protestáns teológiának is – lásd Dietrich Bonhoeffer *Követés* című munkáját), másrészt a hívő ember szenvedésértelmezése és keresztkezhez fűződő kapcsolata számára.

Ezzel a korántsem teljességében felvázolt, de igen gazdag kegyességtörténeti örökséggel kellett számolnia magának a reformációnak is, amikor megfogalmazza a maga sajátos szenvedésértelmezését. Nem fordul el teljes mértékben a lutheri teológia a középkori misztikától, hiszen Luther sosem tudta teljesen levetkőzni szerzetesi mivoltát, s maga Clairvaux-i Bernát igen népszerű maradt a lutheránus teológusok körében. A befolyásos jénai professzor, Johann Gerhard 1617-ben megjelent *Methodus Studii Theologici* című munkájában Pál apostol és Augustinus után a harmadik helyre teszi Bernátot az autoritáslistáján. Ráadásul a cisztercita szerzetes az egyedül hit általi megigazulás és Krisztus keresztje általi elégtétel korai tanújának bizonyul a lutheranizmus számára.²⁴ Köztudott, hogy Luther Márton teológiájára erőteljesen rányomja a bélyegét a *theologia crucis*, a kereszt teológiája. Számára – mint a kereszt teológusa számára – szorosan összetartozik Krisztus keresztje, az egyes kereszténynek és az egész egyház keresztje. Így a kereszt nem

²¹ Reiner STRUNK: *Krisztus követése*. 147–148.

²² KEMPIS Tamás: *Krisztus követése*. Ecclesia, Budapest, 1991. 297–298. Jóllehet, a szerzőség eredetisége itt is kérdéses, de ez a kegyességtörténet szempontjából egyrészt nem lényeges, másrészt viszont jellemző volt a hasonló irodalmak szerzőségére nézve az anonimitás, illetve az sem kizárt, hogy nem egy szerző munkája, hanem egy közösség gyűjteménye. (Lásd Reiner Strunk: *Krisztus követése*. 151.)

²³ Reiner STRUNK: *Krisztus követése*. 154.

²⁴ Ansgar FRANZ: *O Haupt voll...* 279.

csupán egy a keresztyén teológia sok témája közül, hanem egyenesen a téma maga.²⁵ Legkoncentráltabban talán a *Heidelbergi Disputáció*ban fejt ki a kereszti teológiájának gyakorlati realizását és jelenlétét a hívő ember életében. Magát a teológia megközelítését is a szenvedésekben megnyilatkozó Isten felől ragadja meg, amikor azt írja: „...az nevezhető méltán teológusnak, aki Istennek látható műveit, azaz a hátát a szenvedésekben és a kereszti szemlélve fogja fel.” Illetve a rávilágít a szenvedés realitására: „A dicsőség teológusa a rosszat jónak, a jót rossznak mondja, a kereszti teológusa azt mondja, ami a valóság.”²⁶ Luther azonban nem csupán az individuális keresztyénségben és kegyességgyakorlásban látta a kereszti és a szenvedés megkerülhetetlen voltát, hanem egyházértelmezésére is kivetítette ezt, s ebben a harcban – különösen is a konkrét és effektív felekezeti és politikai csatározásokra való tekintettel – a lekipásztörök kerülnek frontvonalba.²⁷

Jóllehet Gerhardt az ortodox lutheri tanok melletti kiállása következtében elvetette a kálvinizmust,²⁸ mégis érdemes egy pillantást vetni a kálvini és a református szenvedésértelmezésekre. Maga Kálvin is hangsúlyozza a kereszthordozást, mint a keresztyén ember életvitelének elválaszthatatlan részét. Az *Institutio* 3.8.1-ben szinte Lutherrel harmóniában ezt írja: „Akiket ugyanis az Úr maga mellé vett, és arra méltatott, hogy társai legyenek, azoknak kemény fáradságos, nyugtalan életre kell felkészülniük, mely számos és sokféle bajjal van tele.”²⁹ Kálvin számára a kereszti hordozása tehát a Krisztus-követés szerves alkotóeleme az önmegtagadás mellett. Azonban itt nem áll meg a reformátor, hanem a követéshez elengedhetetlenül hozzátartozónak mondja az örök cél meglátását és a jövő életéről való elmélkedést is.³⁰

A reformáció magát Krisztus szenvedését három argumentációval differenciálja, amint az a *Heidelbergi Kátéból* is nyilvánvalóvá lesz: egyrészt kazuális jelentést tulajdonított neki (Miért is kellett Krisztusnak a halált is elszenvednie? HK 40 – Mert megszolgáltuk a büntetést); másrészt cél-jelentést kapott (Miért szenvedett? Milyen célja volt a szenvedésének? HK 38 – Hogy megmentsen minket Isten szigorú ítéletétől), s végül egy konzekutív jelentéssel ruházták fel (Mi hasznunk van ebből? HK 43 – Hálaáldozatul neki

²⁵ Hans-Martin BARTH: *Die Theologie Martin Luthers. Eine kritische Würdigung*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2009. 180.

²⁶ LUTHER Márton: *Heidelbergi disputáció*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1999. 28.

²⁷ Eric W. GRITSCH: *Isten udvari bolondja. Luther Márton korunk perspektívájából*. Luther Kiadó, Budapest, 2006. 255.

²⁸ Wolf-Dieter HAUSCHILD: *Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte Band 2. Reformation und Neuzeit*. Chr. Kaiser, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1999. 677.

²⁹ KÁLVIN János: *Institutio Christianae Religionis (A keresztyén vallás rendszere) I. 3.8.1*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2014. 530.

³⁰ Wilhelm NIESEL: *Kálvin teológiája*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1998. 112–120.

szenteljük magunkat).³¹ A káté értelmezése azért is fontos mérföldkő, mert bizonyos mértékben továbblépést jelent a szenvedés és a kereszthordozás strukturálásában, s az egyéni, személyes elmélyülést egy nagyobb rendszer – a megváltás tanának – összefüggésébe ágyazza.

A teljesség igénye nélküli kegyesség- és teológiatörténeti áttekintés abban lehet segítségül, hogy világossá váljon: Krisztus szenvedésének szemlélése, liturgiai, teológiai, kulturális interpretálása nagy mértékben korfüggő. S ez igaz Paul Gerhardt passióénekére nézve is.

Az Ó, Krisztusfő, te zúzott ének teológiai implikációi

A protestáns énekkincs a reformációtól kezdve egészen napjainkig nagy jelentőséggel bír mind az egyházi (közösségi), mind pedig az egyéni kegyességgyakorlás számára. Különösen termékenynek mondható ebből a szempontból a 17. és 18. század, az ortodoxia, a pietizmus és felvilágosodás kora – amelynek első felében tehát maga Paul Gerhardt is élt és alkotott. A korszak énekei nem csupán mennyiségileg foglalnak el jelentős helyet a protestáns énekirodalomban, hanem irodalmi és vallási (teológiai) minőséget is képviselnek. Az énekek keletkezésének intenciói mérvadóak a mára nézve is. Az ortodox énekszerzők számára egy ének nem csupán liturgiai funkciót töltött be, hanem tartalmazta a legfontosabb dogmatikai toposzokat, s ezzel megkönnyítette a gyülekezet számára azoknak megértését – ez a tendencia figyelhető meg már eleve a lutheri énekszövegekben, amikor a lényeges dogmatikai tanításokhoz (keresztség, úrvacsora, tízparancsolat, hitvallás, Miatyánk) ír éneket a reformátor. Ezen túlmenően tetten érhető az említett énekekben lelkigondozói attitűdök is, amelyek a vigasztalás, útmutatás és a hit megerősítésének szándékával segítették a hívő gyülekezeti tagokat.³²

Paul Gerhardt – akit teológiai munkássága és jelentősége miatt másik vagy másodikként Luthernek is nevezett az utókor, jóllehet, korában marginális szerepet töltött be – tehát ennek az örökségét jelenítette meg közel 150 egyházi énekében. A teológiai orientáció egyértelmű, de nem csupán a doktriner tan teszi megkerülhetetlenné életművét, hanem a későbbi kegyességtörténetre tett befolyása is. Költeményeiben az ortodox alapvetés nagyon plasztikusan olvad egybe az újabb kegyességi mozgalmak élethelyzet akceptálásával és arra való applikálásával. Teológiailag nézve Gerhardt számára lényeges, hogy a vigasztalás alapja Istennek a teremtésben és a megváltásban tetten érhető üdvszerző munkája, s ebben nyilvánvalóan mérvadó volt személyes életpasztalata is, hiszen négy gyermekét és feleségét is elveszítette.³³ Az újabb kegyességi mozgalmak Krisztus-misztikájának teológiai

³¹ Andreas MARTI: *O Haupt voll Blut und Wunden*, 65–66.

³² Wolf-Dieter HAUSCHILD: *Lehrbuch der Kirchen...* 674–675.

³³ Karl HESSELBACHER: *Paul Gerhardt. Sein Leben – seine Lieder*. Aussaat Verlag, Neukirchen-Vluyn, 2001. 100–101.

intenciója is háttérbe kerül Gerhardt teológiai meglátásában úgy, hogy Krisztus az ember bűnéért és szükségéért elvégzett üdvszerző munkáját erőteljesebben hangsúlyozza. Így Krisztus keresztyje jelenvalóvá válik a keresztyének keresztyében és szenvedéseiben.³⁴

Gerhardt életútjából meghatározó volt a mittenwaldei³⁵ esperessége az Ó, *Krisztusfő, te zúzott* korál ihletettsége szempontjából, ahol 1651 és 1657 között szolgált. A helyszín további impulzusokkal szolgált, hiszen a Szent Móric-templom oltárpredelláján, ahol Gerhardt hétről hétre prédikált, és arccal az oltár felé fordulva imádkozott, egy Veronika kendőjét s rajta egy töviskoszorúzott Jézus-arcot ábrázoló festmény található. Így valóban szemtől szemben találta magát a szenvedő Krisztussal a gyülekezettel együtt imádkozó lelkész.³⁶ Másrészt szolgálata idején még elevenen élt a gyülekezetben annak a szörnyű események emléke, amikor 1637 pünkösdjén, a harmincéves háború idején egy svéd martalóccsapat berontott a templomba, és az oltár előtt agyonlőtte az akkori lelkészt, Gallus Lutherust.³⁷ Ezek a tapasztalatok minden bizonnyal még inkább elmélyítettek az énekszöveg szerzőjében a szenvedés közelségét, realitását, megtapasztalását és átélését.

Ugyanakkor figyelemmel lehet kísérni az ortodox lutheri teológusnak számító Gerhardt sajátosan protestáns passióolvasatát és kereszt értelmezését is a szövegben. Míg az első két versszak szépen illeszkedik akár a középkori szemlélődő arnulfí vagy éppen olykor már-már erotikusnak ható bernáti misztikához, addig a harmadik versszak a „*Mind, ami kín s ütés ért, magam hoztam Reád*” sora gyakorlatilag a *propter me* teológiai toposzát bontakoztatja ki, amely lényeges momentuma többek között a lutheri megigazulás tannak.³⁸ A reformátor számára döntő fontosságú, hogy Krisztus halála az emberért és az ember miatt (*propter me* – miattam és *per me* – érettem) történt, tehát nem Krisztus szenvedésének objektív szemlélése, nem is a megváltás együttlészenvedéssel történő elősegítése, hanem Krisztus szenvedésének szubjektív elfogadása az igazán hangsúlyos. Ezt a teológiai felismerést jelenítette meg Lucas Cranach a weimari oltárképen is, ahol Luther Márton (Cranach és Keresztelő János társaságában) ott áll a kereszt tövében és részese Krisztus keresztre feszítésének. Gerhardt énekében is az együttlészenvedő, együttlérző szemléletmód az önvizsgálat felé mozdul el, és világossá válik a krisztusi szenvedés-teremtészetrajza: az ember bűnének a következményeként kell arra tekinteni. A lutheri ortodoxián tájékozódó evangélikus teológus a hangsúlyt tehát az ember bűnéért szenvedő Krisztusra teszi. Az együttlészenvedésből értünk szenvedés lesz. S éppen ezen a ponton

³⁴ Wolf-Dieter HAUSCHILD: *Lehrbuch der Kirchen...* 676–677.

³⁵ A német kisváros (Mittenwalde) Berlintől kb. 40 km-re fekszik déli irányban, Brandenburg tartományban.

³⁶ Karl HESSELBACHER: *Paul Gerhardt...* 105.

³⁷ Petra BAHR: *Paul Gerhardt – „Geh aus, mein Herz...”. Leben und Wirkung.* Herder, Freiburg–Basel–Wien, 2007. 116.

³⁸ Ansgar FRANZ: *O Haupt voll...* 284.

válik nélkülözhetetlenné a bűnbocsánatért való könyörgés, ami olyan szépen csendül ki Gerhardt tollából: „*Lelked kegyelme sugározék felém*” („*Gib mir, o mein Erbarmer, den Anblick deiner Gnad*”). Hasonló különbség olvasható ki a keresztt kétféle szemléletéből. Míg a ciszteri szerzetes számára a keresztt a szeretet metaforájaként jelenik meg, addig az evangélikus lelkész a megváltás jelét látja benne. A keresztt így nem csupán, modell, minta vagy kellék lesz, amit hordozni kell, hanem az ember megváltásának eszköze, ahogyan az ötödik versszakban áll: „*Szörnyű kínhalálad nagy jót akar velem*” („*deines Todes Schmerzen da dus so gut gemeint*”). S ebből ismét ki lehet hallani a lutheri megigazulás-tan egy másik momentumát, miszerint az ember mint egy jegyajándékot fogadja el Krisztustól a megváltást, anélkül, hogy az ember tenne ezért valamit.³⁹

Összegzésként megállapítható, hogy a reformáció első generációjának énekeiből hiányzik a Krisztussal való személyes együttérzés, olyannyira, hogy maga Luther nem is írt külön nagypénteki éneket, egyszerűen integrálta a nagypéntek tematikáját húsvéti énekeibe.⁴⁰ Azzal a pszichológiai és teológiai indítékkal mellőzték a *compassiót*, hogy nem Jézus miatt kell sírni az embernek, hanem saját maga és bűnei végett. Ékes példája ennek az 1530-ból Sebald Heydentől származó gyönyörű passióének: *O Mensch, bewein' dein Sünde gross*, amely Szenczi Molnár Albertnek köszönhetően hamar magyarul is énekelhetővé vált, s *Ó ember, sírasd bűnödöt* kezdősorral került be 1612-es *Oppenheimi Zsoltárfüggelékbe*. Nem lehet viszont teljesen elvitatni Paul Gerhardt énekéből a személyes jelenléte. A 17. századi énekanyagban egyre inkább megjelenik a barokk emocionalitás, amely a szenvedő Krisztus és a halálra készülő ember között kapcsolatot kíván teremteni.⁴¹ Ez a szándék tükröződik Gerhardt passióénekének negyedik („*Itt állok – ó, ne vess meg – a gyötrelmek helyén...*”), hatodik („*Mellőlem el ne távozz, ha majd én távozzom...*”) és hetedik („*Rád néztek, rád szünetlen, s ha majd szívem megáll, öleljen át a lelkem – így halni jó halál!*”) versszakában. Ez az összekapcsolás jelenik meg később példaértékűen Johann Sebastian

³⁹ „*A hit harmadik, példátlan ajándéka az, hogy a lelket egybeköti Krisztussal, mint menyasszonyt a vőlegénnyel, úgyhogy ezzel a szentséggel ... Krisztus és a lélek egy testté lesz. ... Krisztus tele van kegyelemmel, étellel és üdvösséggel, a lélek tele van bűnökkel, halállal és kárhoyattal. Mármost közbejön a hit, és az történik, hogy Krisztusé a bűn, a halál és a pokol, a léleké pedig a kegyelem, az élet és az üdvösség.*” – írja Luther *A keresztyén ember szabadsága* c. traktátusában. (Luther Márton: *A keresztyén ember szabadsága*. In: CSEPREGI Zoltán [szerk.]: *Luther válogatott művei*, 2. Felelőség az egyházért. Luther Kiadó, Budapest, 2017. 339–377, 532–535.)

⁴⁰ Szemléletes példa erre a reformátor „*Christ lag in Todesbanden*” – „*Jézus, Megváltónk sírba szállt*” kezdetű énekének (Evangélikus Énekeskönyv, 215.) harmadik versszaka: „*Ilyen bajvívás nem volt még. Küzdött halál és élet, mígnem a halál erején az Élet győztessé lett, s az ige valóra vált: Krisztus halála a halált elnyelte, megcsúfolta. Halleluja!*”

⁴¹ Andreas MARTI: *O Haupt voll Blut und Wunden*, 66–67.

Bach *Máté-passió*jában is. A Jézus halálát megszólaltató recitativo után Gerhardt énekének hatodik verse következik,⁴² azaz: Jézus halála és az ember halála nem független egymástól.

A barokk érzelmesség, amely mögött egyaránt örökségként állhat Clairvaux-i Bernát kegyessége, Dürer vagy Grünewald ábrázolásai, tehát nem irtózott attól, hogy megfogalmazza Jézus szenvedésének testi fájdalmait is, miközben erről maguk az evangéliumi híradások hallgatnak.⁴³ Ugyanakkor ez nem csupán az emóciionalitás és érzelmesség mentén értelmezhető. Magának a szenvedésnek az elfogadása, a betegség, fájdalom elhordozása, és a halállal való együtt élni tudás korunk nagy szociáletikai kérdései közé tartoznak. A sikerorientált társadalom és a korlátlan vitalitás mellőzni szeretné amíg és ameddig csak lehet a nem egész, a torzó létet az ember közvetlen közeléből. Miközben az egészséges életmód valóban ideállá lesz, aközben a halállal, s a haldoklás kísérésével nehezen tud megbirkózni a társadalom. Paul Gerhardt kegyessége, életfelfogása, életvezetése azonban segíthet abban, hogy az élet és halál kettősségét, az *ars vivendi* mellett az *ars moriendi* is elfogadva egy olyan életvitelt és ételszemléletet (*Lebenskunst*) alakítsunk ki, amelyben helye van a halállal való törődésnek is, s így közel kerülhetünk ahhoz a személyes hitvalláshoz, amellyel maga Gerhardt fejezi be passióénekét: „Így halni: jó halál.”

Irodalomjegyzék

- Az egyházatyák beszédei Krisztus-ünnepekre II., Húsvéti ünnepkör. (Ókeresztyén Örökségünk 2.) Jel Kiadó, Budapest, 2002.
- BAHR, Petra: *Paul Gerhardt – „Geh aus, mein Herz...”, Leben und Wirkung*. Herder, Freiburg–Basel–Wien, 2007.
- BARTH, Hans-Martin: *Die Theologie Martin Luthers. Eine kritische Würdigung*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2009.
- BRUNNERS, Christian: *Crüger, Johann* (szócikk). In: *Theologische Realenzyklopädie* 8, Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1981. 241–242.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Dicsérvételek az Urat! Tudnivalók énekeinkről*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1971. 184.
- DEICHGRÄBER, Reinhard: *Nichts nimmt mir meinem Mut. Paul Gerhardt als Meister christlicher Lebenskunst*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2006.

⁴² „Jézus pedig ismét hangosan felkiáltott, és kilehelte lelkét.” (Mt 27,50) – „Mellőlem el ne távozz, ha majd én távozzom...” (RÉ 340,6)

⁴³ Reinhard DEICHGRÄBER: *Nichts nimmt mir meinem Mut. Paul Gerhardt als Meister christlicher Lebenskunst*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2006. 130.

- Egeria útinaplója. Szentföldi zarándoklat a IV. századból.* (Ókeresztyén örökségünk 14.)
Jel Kiadó, Budapest, 2009.
- FISCHER, Kurt von: *Die Passion. Musik zwischen Kunst und Kirche.* Kassel–Basel–London–New York–Prag, Bärenreiter, Stuttgart–Weimar, Metzler, 1997.
- FRANZ, Ansgar: *O Haupt voll Blut und Wunden.* In: Hansjakob Becker – Ansgar Franz – Jürgen Henkys – Hermann Kurzke – Christa Reich – Alex Stock (szerk.): *Geistliches Wunderhorn. Große deutsche Kirchenlieder.* C. H. Beck, München, 2001. 275–290.
- GÖRFÖL Tibor – KRÁNITZ Mihály: *Teológusok lexikona.* Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- GRITSCH, Eric W.: *Isten udvari bolondja. Luther Márton korunk perspektívájából.* Luther Kiadó, Budapest, 2006.
- HAUSCHILD, Wolf-Dieter: *Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte, Band 2, Reformation und Neuzeit.* Chr. Kaiser, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1999.
- HESSELBACHER, Karl: *Paul Gerhardt. Sein Leben – seine Lieder.* Aussaat Verlag, Neukirchen–Vluyn, 2001.
- KÁLVIN János: *Institutio Christianae Religionis (A keresztyén vallás rendszere) I.* Kálvin Kiadó, Budapest. 2014.
- KEMPIS Tamás: *Krisztus követése.* Ecclesia, Budapest, 1991.
- KEREKES Károly: *A misztikus szent Bernát.* In: *Vigilia*, 67. évf., 2002. 7. szám. 482–491.
- LUTHER Márton: *A keresztyén ember szabadsága.* In: Csepregi Zoltán (szerk.): *Luther válogatott művei, 2. Felelősség az egyházért.* Luther Kiadó, Budapest, 2017. 339–377.
- LUTHER Márton: *Heidelbergi disputáció.* Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1999.
- MARTI, Andreas: *O Haupt voll Blut und Wunden. Ein Lied der Kernliederliste und das Problem der Passionlieder.* In: *Musik & Gottesdienst.* 68. évf. 2014. 2. szám. 62–67.
- NIESEL, Wilhelm: *Kálvin teológiája.* Kálvin Kiadó, Budapest, 1998.
- STRUNK, Reiner: *Krisztus követése. Emlékeztetés egy evangéliumi kihívásra.* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990.
- VOLLMANN, Benedikt K.: *Meditationes vitae Christi* (szócikk). In: *Lexikon für Theologie und Kirche* 7. Herder, Freiburg–Basel–Wien, 2006. 52.